

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2021, s. 6: 1-25

**Mu'tezile'nin Hatmü'n-Nübüvve Savunması: Kâdî Abdulcabbâr
Örneği**

The Mu'tazila's Defense of Khatmu'n-Nubuvva: The Example
of Qadi Abd al-Jabbar

Mikail İPEK

Dr. Öğretmen, MEB

Erzincan Ortaokulu

Erzincan / TURKEY

mikail_ipek22@yahoo.com

ORCID: orcid.org/0000-0001-7594-0230

DOI: [10.5281/zenodo.5095089](https://doi.org/10.5281/zenodo.5095089)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 24 Ocak / January 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Şubat / February 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September 2021

Atıf / Citation: İPEK, M. (2021). Mu'tezile'nin Hatmü'n-Nübüvve Savunması: Kâdî Abdulcabbâr Örneği. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (Eylül 2021): 1-25

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Nübüvvet müessesesi İslâm dininin en önemli inanç esaslarından biridir. Tarih boyunca bu makama birçok itiraz olmuştur. Bu itirazlardan bazıları doğrudan nübüvveti reddetmeye yönelik iken bazıları ise Hz. Peygamber'in risâletini hedef almıştır. Bunların dışında Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmekle birlikte, onun son peygamber olduğuna itiraz getiren birtakım ekol ve şahıslar olmuştur. Yahudiler, Mecûsiler, Hıristiyanlar, Şia'dan Gulât-Galiyye bunların başında gelmektedir. Öte yandan nübüvveti genel anlamda reddeden Hint kökenli Berâhime de "Hatmü'n-Nübüvve" anlayışını kabul etmemiştir. Burada "Hatmü'n-Nübüvve"yi tam olarak reddetmemekle birlikte, buna kapı aralayan, nübüvvetin velâyet yolu ile devam etmesinin imkân dâhilinde olduğunu ima eden bazı sûfileri de zikretmekte fayda vardır. Kelâmcılar bu konuya önem vererek azami gayret sarf edip söz konusu itirazları uygun şekilde cevaplamıştır. Mu'tezile'den Kâdî Abdulcabbâr da bu kelâmcılardan biridir. O *el-Muğnî*, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* ve *el-Muhtasar* gibi eserlerinde bu konuya değinerek muarızların itirazlarını cevaplamaya çalışmıştır. Bu çalışmada öncelikle "Hatmü'n-Nübüvve" kavramını açıklanarak bu anlayışa yönelik itirazlar ortaya konulmuştur. Daha sonra Mu'tezile'nin konuyu ele alış şekli ve müdafaası incelenmiştir. "Hatmü'n-Nübüvve" anlayışını kabul etmemek, Hz. Peygamber'den sonra da peygamber gelebileceğini kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu da birtakım din tacirlerinin kötü niyetlerine ve yalancı peygamberlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca Şia menşeli olduğu bilinen Bâbîlik ve Bâhâîliğin, yine Hint coğrafyasında varlık gösteren Kâdıyânîliğin bu anlayışı kabul etmediği bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı da Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu, Mu'tezilî bir bakış açısıyla, aklî ve naklî olarak ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Hatmü'n-Nübüvve, Kâdî Abdulcabbâr, Savunma.

Abstract

The institution of prophethood is one of the three most important faith fundamentals of the religion of Islam. Throughout history, there have been many objections to this authority. While some of these objections are directed towards rejecting prophethood, some of them targeted the prophethood of the

Hz. Muhammed. Apart from these, Although they accepted the prophethood of the Hz Muhammed, there were some schools and individuals who objected to his being the last prophet. Jews, Magi, Christians, Gulât-Galiyye from Shia are the leading ones. On the other hand, Barâhime of Indian origin, who rejected prophethood in general, rejected the understanding of "Khatmu'n-Nubuvva". Here, it is useful to mention some Sufis who do not completely reject " Khatmu'n-Nubuvva ", but open the door to this and imply that prophethood continues through custody. In addition, it is mentioned in the sources that the Bâbîlik and Bâhâîlik, which are known to be of Shia origin, and the Kâdıyanîlık, which also existed in the Indian geography, rejected this understanding. Islamic scholars dealt with this issue carefully and responded appropriately to these objections. Kadi Abd al-Jabbar from Mu'tazila is also one of these theologians. He eliminated the objections of opponents by mentioning this subject in his works such as "al-Mughni", Sharhu'l-usûli'l-hamse "and" al-Muhtasar ". In this study, first of all, the concept of " Khatmu'n-Nubuvva " was explained and objections to this understanding were put forward. Later, Mu'tezile's handling of the subject and his defense were examined. Not to accept the " Khatmu'n-Nubuvva" understanding, means to accept that a prophet can come after the Prophethood of Hz. Muhammed. This causes the malicious intentions of some religious merchants and the emergence of false prophets. The aim of this study is to reveal that the Hz. Muhammed was the last prophet with a Mu'tezilian point of view, mentally and verbally.

Keywords: Kalam, Mu'tazila, Khatmu'n-Nubuvva, Qadi Abd al-Jabbar, Defense.

Giriş

İslâm dininin düşünce yapısını oluşturan ikinci ana unsur, Hz. Peygamber'e imandır. Hz. Peygamber'e iman meselesi evrenseldir ve bu evrensel olma hali mekân ve zaman boyutlarıyla ele alınmaktadır. Mekân boyutu, Hz. Muhammed'in cinsiyeti, milleti, dili, inancı ve yaşadığı coğrafyanın neresi olduğu fark etmeksizin tüm insanlara gönderilmiş olması ile alakalıdır. Hz. Peygamber'in risaletinin evrensel olmasının zaman boyutu ise, sahip olduğu peygamberlik makamının kıyamete kadar tüm insanlara hitap etmesi anlamına gelmektedir. Bunun içindir ki Hz. Peygamber'le ilgili "âhir zaman pey-

gamberi" şeklinde ifadeler kullanılmış ve Kuran'da "Muhammed Allah'ın elçisi ve nebilerin sonuncusudur." (el-Ahzâb 33/40) buyrulmuştur. Böylelikle onun ardından başka herhangi bir peygamber gönderilmeyeceği açıkça ifade edilmiştir. Bu durum Kur'an'a uygun olarak, "Hatmü'n-Nübüvve" şeklinde ifade edilmektedir. (Aktepe, 2000: 21; Yavuz, 2018: 349) Yahudiler (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 582) Mecûsiler (İkbal, 2014: 174) Hıristiyanlar (Kutsal Kitap, 2014: 14/15-16) Şia'dan olan Gulât-Galiyye (Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 121) gibi topluluklar Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmektedir. Bilhassa Ehl-i Kitâb'ın, Hz. Peygamber'in, Allah'tan vahiy almasını kabul etmemesi konumuz açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Öte yandan Bahâilik, Bâbilik ve Kâdiyânîliğin Hz. Peygamber'in risâletini kabul etmenin yanı sıra "Hatmü'n-Nübüvve"yi reddetmeleri ve ileri gelen bazı sûfîlerin de bu düşünceye yol açacak beyanlarda bulunması kayda değer kabul edilmelidir. Ayrıca nübüvveti genel anlamda reddeden Berâhime'nin, aynı zamanda Hz. Muhammed'in son peygamber olmasına ilişkin itirazı konumuz açısından önem arz etmektedir. Berâhime'nin "Hatmü'n-Nübüvve"ye yönelik itirazı Kâdî Abdulcabbâr (v. 415/1025) tarafından ele alınarak cevaplanmıştır. Kâdî Abdulcabbâr "Hatmü'n-Nübüvve"yi savunurken konuyu öncelikle nakil boyutuyla ele almış, daha sonra da akıl açısından değerlendirmiştir. Ayrıca muarızların "imamet", "velâyet", "kerâmet", "mucize", "masumiyet" vb. konularda ileri sürdüğü, Hz. Muhammed'in son peygamber olmasına ilişkin sahip oldukları düşünceler hakkında fikir vermektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde meselenin bu boyutuna yer verilecektir.

"Hatmü'n-Nübüvve" konusu ile ilgili şimdiye kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Mehmet İlhan'ın "Hz. Muhammed'in son peygamber oluşunun kelami delilleri" adlı eseri, Mehmet Çoğ'un "Celâl Nûrî ve Hâtemü'l-Enbiyâ Adlı Eserine Göre Hz. Muhammed Tasavvuru" adlı makalesi, Ömer Fidanboy'un "Kâdiyânîlik ve Hatm-i Nübüvvet Eleştirisi" adlı makalesi bunlara örnek verilebilir. Ayrıca Orhan Aktepe'nin "Peygamberliğin Hz. Muhammed ile Sona Ermesi" adlı kitabı "Hatmü'n-Nübüvve" meselesini çeşitli boyutlardan ele alan bir eser olarak zikredilebilir.¹ Bahsi geçen çalışmalarda Hz. Muhammed'in son peygamber

¹ Çalıştay, (2014). *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri*. Editörler: Mahmut Çınar, Esra Delen, M. Raşit Akpınar ve Mehmet Aksürmeli, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi. Ayrıca şu makaleler de Hatmü'n-Nübüvve ile ilişkili

olması meselesi farklı boyutlardan ele alınarak işlenmiş, bu anlayışa yönelik itirazlar ve verilen cevaplar değerlendirilmiştir. Biz de bu çalışmada Kâdî Abdulcabbâr'ın "Hatmü'n-Nübüvve" konusunu savunmasını ele alarak muarızlara verdiği cevapları değerlendireceğiz. Böylece nübüvvetin Hz. Peygamber ile son bulması düşüncesi aklı ve naklî delillerle ortaya konmuş olacaktır. Bu itibarla konuya ilişkin zihinlerde beliren birtakım soru işaretlerinin kısmen giderileceğini temenni etmekteyiz. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için "Hatmü'n-Nübüvve" ifadesinin kavramsal analizini yapmak yerinde olacaktır.

1. "Hatmü'n-Nübüvve" Kavramı

"Hatmü'n-Nübüvve" ifadesi "hatm" ile "nübüvvet" kelimelerinden oluşmaktadır. "الختم" ibaresi "ختم" fiilinden türetilmiş bir mastardır. Sözlükte "işini nihayete erdirmek, rahatlamak, mühür vurmak, damgalamak ve kapatmak" (İbn Manzûr, t.y.: 1101-1102; İsfahânî, thk. t.y.: 142-143) gibi anlamları olan bu kelime "nübüvvet" kelimesi ile bir araya geldiğinde "ختم النبوة" ibaresi oluşmaktadır. İslâm düşüncesine göre bu kavram, Hz. Peygamber'in nübüvvetin son halkası olduğu anlamına gelmektedir. (Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 120) Yukarıda da ifade edildiği üzere Hz. Muhammed'in son peygamber olması meselesi Kur'an-ı Kerim'de ifade edilmiş (el-Ahzâb, 33/40) ve bazı hadislerde de konuya dikkat çekilmiştir. Konuya ilişkin aktarılan hadislerde genel olarak "Benden sonra peygamber gelmeyecektir" ya da "Nübüvvet benimle nihayete ermiştir" şeklinde kesin ifadeler kullanılmış, "Nübüvvet binasının eksik kalan tuğlasının tamamlanması" hadisinde ifade edildiği gibi Hz. Peygamber'in son peygamber olması meselesini dolaylı şekilde ifade eden rivayetler de aktarılmıştır. (Ahmed b. Hanbel, 1405/1985: I/170, 177, 179, 180,

olarak sıralanabilir: İlhan, M. (2001) "Günümüzde hatm-i nübüvvetle ilgili bazı kelami meseleler" *İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Sempozyumu (Günümüz İnanç Problemleri)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. 49-58. ;Önal, R. (2017) "Hatm-i Nübüvvet ve Çağdaş Risalet İddiaları". *Günümüz Kelâm Problemleri*, Editör: Recep Ardoğan, İstanbul: Ekin Kitabevi, 271-283.; Yurdagür, M. (1997) "İslâm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi" *MÜİFD* İstanbul, 302-312.; Yeşilyurt, T., (2015). "Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı". *Hz. Peygamber in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri* 17-19 Ekim 2014 Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, 229-248.

182) İslâm âlimleri, Hz. Muhammed 'in son peygamber olmasına yönelik delillerini şu şekilde sıralamaktadırlar:

1) Bu meselede hem Kur'an'da hem de hadislerde, te'vile gerek duyulmaksızın manası gayet açık ve net naslar bulunmaktadır. (el-Mâide, 5/3; el-Hicr, 15/9) Bu nedenle de Kur'an ve Sünnet'e iman olan her şahsın mutlaka Hz. Peygamber'in son peygamber olduğuna inanması gerekir.

2) Konuya nas dışında, aklî deliller açısından bakıldığında da aynı neticeye varılmaktadır. Zira Allah'ın peygamber göndermesindeki gayelerden biri, insanlara lehine ve aleyhine olan durumları bildirmesidir. Bu bilgiler de Hz. Peygamber'in ulaştırdığı vahiylerde mevcut olduğu için, onun ardından başka herhangi bir elçiye de ihtiyaç bulunmamaktadır. (Topaloğlu ve Ark., 2009: 189) Muhammed İkbâl (v. 1938)'in de ifade ettiği gibi "İslâmiyet, nübüvvetin son bulması gerektiğini keşfetmekle, onun kemal derecesine ulaştığını da fark etmiştir." (İkbâl, 2014: 153-154)

3) Hz. Peygamber'in ardından gerçek bir peygamberin ortaya çıkmaması da konunun sosyolojik açıdan bir ispatı kabul edilebilir. Tarihten günümüze birçok yalancının peygamberlik iddiasında bulunması ve sonuç itibariyle başarıya ulaşamamış olması, nübüvvet makamının yüce bir varlık eliyle verildiğini, düzenbazlık ile bu makama sahip olunamayacağını göstermektedir. Bu sayede Hz. Muhammed'den sonra herhangi bir nebinin gönderilmeyeceği düşüncesi sosyolojik olarak da ispatlanmış olmaktadır. (Yavuz, 2018: 321-360)

Görüldüğü üzere İslâm düşünürleri, Hz. Peygamber'in gönderilmiş son peygamber olduğuna dair fikirlerini kanıtlama konusunda oldukça gayret göstermişlerdir. Burada mütekellimlerin aklî, naklî, İctimâî ve tarihî açıdan konuyu ele alıp temellendirmeye çalıştığı müşahede edilmektedir. Bu da murarızların ileri sürdükleri itirazların, bilgiye dayalı mülâhazalar olmayıp birtakım siyasî ve politik çıkarlar uğruna üretilen temelsiz itirazlar olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Zira birçok açıdan doğruluğu desteklenen bir düşüncüyü reddetmek, ilmen kolay olmasa gerektir. "Hatmü'n-Nübüvve" konusu, Hz. Muhammed'in peygamberliği bağlamında ele alınmasına rağmen aslında bu meselenin peygamberlik müessesesi ile de direkt ilgisi bulunmaktadır. Nitekim nübüvvet, başı, sonu, ortası bulunan bir süreç olarak tasavvur edildiğinde "Hatmü'n-Nübüvve" nin aslında nübüvvet makamının sonu ol-

duğu görülecektir. Bu sebeptendir ki bu meselenin nübüvvetin ayrılmaz bir parçası olduğu ve yalnızca Hz. Peygamber bağlamında ele alınmaması gerektiği söylenebilir.

Hz. Musa'ya ait olduğu iddia edilen "Benim şeriatım kıyamete kadar nesh olunmayacaktır." şeklindeki sözden hareket eden Mu'tezilî âlim Kâdî Abdulcabbâr, meseleyi çeşitli açılardan değerlendirmiş ve iddiaları çürütmek için gayret sarf etmiştir. (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 579-582) Aynı şekilde Hristiyan teolojisine göre Hz. İsa'dan sonra herhangi bir peygamberin gelmesi söz konusu değildir. Bu ön kabulde birlikte İncil'de geçen ve Hz. İsa'ya ait olan "Ben Tanrı'ya ısrar edeceğim ki size başka bir peygamber göndersin" (Kutsal Kitap, 2014: 14/15-16) anlamındaki sözün, Hz. Peygamber'i işaret ettiği düşünülmektedir.

2.Hatmü'n-Nübüvve'yi Doğrudan veya Dolaylı Reddedenler

Hristiyanlar ve Yahudiler Hz. Peygamber'in peygamberliğini genel anlamda kabul etmedikleri için, onun son nebi olduğunu da kabul etmemişlerdir. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in nübüvvetini kabul edip de onun peygamberlerin sonuncusu olduğuna yönelik itirazları olan kişi ve ekoller de bulunmaktadır.

2.1.Bazı Sûfîlerin ve Şia'nın Hatmü'n-Nübüvve'ye Bakışı

Hakîm et-Tirmizî (v. 320/932) gibi pek çok sûfî "hatm-i velâyet" düşüncesini geliştirip nasıl ki nebilerin sonu varsa aynı şekilde velâyetin de sonu olması gerektiğini vurgulayarak nübüvvet ile velâyeti birbirine benzetmeye ve hatta özdeşleştirmeye² çalışmışlardır. Sûfîler nübüvvetin zâhir ve bâtın olmak üzere farklı iki yönü olduğunu vurgulamaktadır. Nübüvvetin zâhir boyutu dinî emirler ile şeriatı kapsamaktayken bâtın boyutu emredilen şeyleri hayata geçirmek ve bu sayede insanın nefsine hâkim olabilmektir. Onlar nübüvvetin zâhirî bakımından tamamlanmış olmasına rağmen bâtınî açıdan tamamlanmadığını düşünmektedirler. Başka bir ifadeyle onlara göre peygamberlik makamı son bulmamıştır ve velâyet ile varlığını sürdürmektedir. (Hakîm et-Tirmizî, 1965: 161-169, 336-342, 367-374, 421-422) Buna yakın bir

² "İbnü'l-Arabî'nin nübüvvet anlayışıyla ilgili olarak farklılık arzeden yönü nübüvvetle velâyeti özdeşleştirme gayretidir." (Karadaş, 1999: 516; Akman, 2017: 208)

bakış açısını İbnü'l-A'râbî (v. 638/1240)'nin de savunduğu görülmektedir. O, yalnızca teşriî nübüvvetin sona erdiğini savunmaktadır. (İbnü'l-A'râbî, 2015: 61-62; Yavuz, 2012: 35) Ona göre Allah'tan bilgi almak açısından nübüvvet hala devam etmektedir. (Akman, 2017: 200) Ayrıca o, velâyetin, nübüvvetten daha üstün bir merteye olduğunu ifade etmektedir. (İbnü'l-A'râbî, 2015: 73-77) Bu iddiaların İslâm'ın vahiy ve nübüvvet anlayışı ile örtüşmediği açıktır. Sûfilerin bu ve buna benzer beyanları ilk bakışta iyi niyet içeriyor gibi görünse de itikâdî anlamda ciddi sakıncalarının olduğu malumdur. Velâyet makamının saygı duyulması gereken bir müessese olduğu şüphesizdir. Ancak bunu peygamberliğin bätını olarak tasavvur etmek, velâyetin nübüvvetin bir parçası olduğunu kabullenmek demektir. Oysaki nübüvvet kendine özel bir makamdır ve Allah tarafından peygamberlere verilir. Buna ilaveten nübüvvet vebîdir. Görülmektedir ki et-Tirmîzî'nin yukarıda belirtilen açıklamaları, dinî konulara kötü niyetle yaklaşan kimi insanlara fırsat vermekte ve nübüvvet makamının itibarını zedelemektedir. Şunu da söylemekte fayda vardır ki: yukarıda bahsi geçen mutasavvıfların konuya ilişkin düşüncelerinden yola çıkarak sûfilerin genel olarak bu düşüncede olduğunu söylemek doğru bir tutum değildir. Zira bu, daha çok felsefî tasavvufla ilgilenen ve zirvesinde İbnü'l-A'râbî'nin bulunduğu filozof sûfilerin düşüncesidir. Buradan bakınca sûfilerin de İslâm mezhepler tarihinde özellikle bilgi ve varlık gibi kelâmî konularda kendilerine özgü teoriler geliştirmiş olmaları hasebiyle itikâdî bir fırka oldukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) dışında mezhepler tarihinin klasik kaynaklarında onlar müstakil itikâdî bir fırka olarak değerlendirilmemiş olsalar da onların da öteki mezheplerin bütün özellik ve süreçlerine sahip oldukları görülmektedir. (Akman, 2019: 221-226) Bu nedenle onların da velâyet konusunda sarf ettikleri sözlerin kelâma konu edilerek onlara özgü bir başlıkla değerlendirilmesi gerekmektedir. (Devvânî, 2021: 30-32, 46-47) Nitekim özellikle Mu'tezile ekolü, onları temsilen de Kâdî Abdulcabbâr kimi zaman dolaylı da olsa bunu yapmıştır.

2.2.Son Dönem Bazı Akımların Hatmü'n-Nübüvve'ye Bakışı

Yakın zamanda "Hatmü'n-Nübüvve" meselesi Bâbilik (Fığlalı, 1991: 4/464-468), Bahâilik (Fığlalı, 1991: 4/464-468) ve Kâdiyânîlik (Fığlalı, 2001, 4/137-139) grupları tarafından yine gündeme getirilerek İslâm düşüncesine uymayan fikirler belirtilmiştir. İsnâaşeriyye'nin Şeyhiyye (Öz, 2010, 39/84-86)

kolundan ayrılıp kendi fikirlerini oluşturmuş olan Bâbîliğin kurucusu Mirza Ali Muhammed (v. 1850), İslâm dinini ortadan kaldıran bir şeriatla sahip olarak kendisine peygamberlik verildiğini iddia etmiştir. Bu şahsın öldürülmesinin ardından aynı iddiaya sahip olarak Mirza Hüseyin Ali (v. 1892), Bahâîliği kurmuştur. Onlar, Allah'ın nebilerin sonuncusunu gönderdiğini ancak resullerin sonuncusunu henüz göndermediğini savunmuştur. Bunun içindir ki resullerin gelme süreci devam etmektedir. Bahâullah da geleceği önceden vaad edilmiş bir resuldür. Din onun gelmesi ile kemale ermiştir. (Fığlalı, 1994: 33; Fığlalı, 1991: 4/464-468; Daudi, 1997, 16/479-484) Bekir Topaloğlu (v. 2016)'na göre "nebilerin sonuncusu" nitelemesinde "nebi" kelimesinin kullanılmasının sebebi, resul kelimesinin melekler için de kullanılıyor olmasıdır. O, şayet bu ifade yerine "resullerin sonuncusu" denmiş olsaydı, meleklerin ulaştırma görevleri devam ettiği için, bu, uygun bir ifade olmayacaktı, demektedir. Bunun içindir ki yukarıda bahsi geçen akımların ifade ettiği "Nebilerin sonuncusu gelmiştir fakat resuller gelmeye devam etmektedir" tarzındaki açıklamalar isabetsiz görünmektedir. (Topaloğlu ve Ark. 2009: 188)

Bâbilik ve Bahâîliğin bir benzeri tavır da Kâdıyânîlik tarafından ortaya konmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'da zuhur etmiş olan bu akımın kurucusu Mirza Gulâm Ahmed (v. 1908), mesihlik ve mehdilik iddiasında bulunmuş ve kendisini yeni bir şeriatla gelmeyen peygamber olarak tanıtmıştır. Ayrıca Bâbîliğin ve Bahâîliğin bu meseledeki argümanlarını kullanmıştır. Gulâm Ahmed, Hz. Muhammed'i "nebilerin sonuncusu" yerine "nebilerin süsü"³ (İbn Manzûr, t.y.:1101-1102) şeklinde takdim ederek "Hatmü'n-Nübüvve" konusuna itiraz etmiştir. (Fığlalı, 1986: 142-167) Oysaki "خاتم" ibaresi topluluk ile kullanıldığı vakit "son" anlamına gelmektedir. Bu meselede dâlilerin fikir birliği söz konusudur. Dolayısıyla Kâdıyânîlerin bu çeşit kelime oyunları gerçeği yansıtmamaktadır. (İlhan, 2010: 69-82)

Kısaca ifade etmek gerekirse, birtakım sûfîler, Şia düşüncesinden olan bazı kişi ve ekoller, Bahâîlik, Bâbilik ve Kâdıyânîlik, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmekle birlikte onun gönderilmiş son peygamber olması konusunda itirazlar yöneltmişlerdir. Yahudi ve Hıristiyanların da "Hatmü'n-

³ خاتم kelimesi sözlükte "mühür, yüzük, mücevher" gibi anlamlara geldiğinden, dolayısıyla bu kelimeler süs eşyaları olduğundan böyle bir niteleme yapılmıştır.

Nübüvve" meselesini kabul etmedikleri bilinen bir gerçektir. Hz. Muhammed'in nübüvvetine iman etmenin "zarûrât-ı dîniyye"den olması gibi O'nun son peygamber olduğuna inanmak da öyledir. Görülmektedir ki bu konunun esasında İslâm dininin temel esasları bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. Kâdî Abdulcabbâr'ın "Hatmü'n-Nübüvve" Savunması

Mu' tezile "Hatmü'n-Nübüvve" konusunu, nesih⁴ (Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 248; Çetin, 2006: 32/579-581) bağlamında ele alarak incelemektedir. Çalışmamızın bu başlığında "Hatmü'n-Nübüvve" konusu iki ayrı bağlamda ele alınacaktır. Bunların ilki Yahudilerin (şeriatın neshi), ikincisi Sûfiler (velâyet ve kerâmet) ile Şiâ'dan bazı toplulukların (imâmet) yönelttiği itirazlardır. Burada önce Yahudilerin yönelttiği itiraz ve Mu' tezile'nin bu itiraza verdiği cevap ele alınacak sonra da diğerine geçilecektir.

Bu meseledeki problemin çıkış noktası, Yahudilerin, Hz. Musa'nın şeriatını ortadan kaldırması nedeniyle Hz. Peygamber ve Hz. İsa'nın peygamberliğini reddetmeleridir. Onlar, şeriatların nesh edilmesini, peygamberlerin birbirleri ile çelişki oluşturan hükümler getirmesi sonucuna bağlamaktadır. Bununla birlikte böyle bir durumu kabullenmenin, yine bedâ⁵ (İlhan, 1992: 5/290-291; Aktepe, 2011: 97-116) anlayışının benimsenmesinin bir sonucu olduğu anlamına gelmektedir. Oysaki Hz. Musa, kendi şeriatının kıyamete devam edeceğini bildirmiştir. (Kâdî Abdulcabbâr, 2011: 137; 1992: 576-577) Özetle bu itirazlarında Yahudiler, öncelikle nesih olayının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Onlar buna binaen Hz. Peygamber'in peygamberliğinin aklî olarak muhâl olduğunu iddia etmektedirler. Onların anlayışına göre neshin aklî olarak muhâl olmasının nedeni, nesih sonucunda hak ve batıl olan şeylerin yer değiştiriyor olmasıdır. (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 576-577)

⁴ "Bir şeyi ortadan kaldırıp, yerine başkasını veya benzerini koymak" anlamında kullanılmaktadır. Kelâmî bir terim olarak ise: Allah'ın mevcut şeriatı kaldırıp, yerine ona benzeyen ve daha iyi olan bir şeriatı göndermesidir. Kur'an-ı Kerim'deki nesih ayeti için bkz. (el-Bakara, 2/106)

⁵ "Gizli bir şeyin sonradan ortaya çıkması, kişinin bir konuda beliren birkaç görüşten birini tercih etmesi" mânalarına gelen bedâ, terim olarak "Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi" şeklinde tarif edilir. Bedâ telakkisi ilk olarak Şii çevrelerde ortaya çıkmıştır."

Yahudilerin bu meselede yönelttiği başka bir eleştiri de Hz. Musa'nın "Benim şeriatım kıyamete kadar nesh olunmayacaktır." cümlesidir. Onlar, Hz. Musa'dan sonra peygamberlik iddiasında bulunan hiç kimsenin bu iddiasının kabul edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. (Kâdî Abdulcabbâr, 2011: 138; 1992: 576-577; t.y.: 16/ 119-120) Yahudiler, şeriatın neshinin aklî olarak kabul edilse de nas ile bildirilen bir esasın kabul edilememesini mümkün görmemektedirler.

Yahudilerin bu meseleye dair son itirazı ise, aklî olarak ve naslar bakımından neshin mümkün olması durumunda bile, bunun ortaya çıkması için makul bir nedenin var olmasının gerekliliğidir. Bunun gibi bir neden olmakla birlikte Hz. Muhammed'in peygamberliğinin gerçek oluşuna delalet eden herhangi bir mucize de mevzu bahis değildir. Kâdî Abdulcabbâr, Yahudilerden bir grubun, Hz. Peygamber'in risaletini kabul ettiğini ancak O'nun vazifesinin yalnızca küçük bir topluluk olan Arapları uyarmak olduğuna inandıklarını aktarmaktadır. (Gürkan, 2008: 95-102) Bu itirazın da bilhassa olgusal bir tavır barındırdığı görülmektedir.

3.1. Kâdî Abdulcabbâr'a Göre Neshin İmkânının Delilleri

Kâdî Abdulcabbâr, söz konusu itirazları sıralayarak bunlara cevaplar vermiştir. Ona göre nesh, müşâhede edilen âlemin tabiatına aykırı değildir. Kâdî Abdulcabbâr şeriatların, Allah'ın, kullarına lütfu olduğunu söylemektedir. Ayrıca bunlar, insanlar için pek çok maslahat içermektedir. Belli bir dönemde insanlar için maslahat içeren bir şeriat, farklı bir dönemde aynı maslahatı sağlamayabilir. Tıpkı bunun gibi bir devirde herhangi bir şeriat maslahat olarak görülürken başka bir devirde bambaşka bir şeriat fayda sağlayabilmektedir. Bunun içindir ki maslahatlar zaman ve şartlara göre değişiklik arz edebilir. Mesela bir baba, evlatları için disiplin kurallarını zaman ve şartlara göre uyarlayabiliyorsa, bu durum neshin de hayatın akışı içerisinde doğal bir süreç dönüşebileceğini göstermektedir. Aynı şekilde ölüm, hastalık, sağlık gibi konularda kabul edilen bazı doğruları bırakarak farklı doğruların kabul edilmesi neshin mümkün olabileceğini göstermektedir. Mesela Hz. Âdem'in şeriatında bir kişinin kardeşi ile evlenmesi doğru bir tutum olarak kabul edilmekle birlikte Hz. Musa'nın şeriatında bu durumun yanlış olarak nitelendirilmesi

mümkündür. (Kâdî Abdulcabbâr, 2011: 138-139; Şerh, s. 577; t.y.: XVI/ 98-99, 107)

Kâdî Abdulcabbâr, nesih meselesinin akli olarak mümkün olduğunu açıkladıktan sonra muarızların bu konuyu akli açıdan imkânsız görmelerinin nedenine dair beyanlarda bulunmuştur. Bilindiği üzere muarızlara göre nesih hadisesinin gerçekleşmesi durumunda hak ile batılın yer değiştirmesi söz konusu olacaktır. Bu durum ise imkânsızdır. Kâdî Abdulcabbâr, hak ve batılın birbiriyle yer değişmesini, nesih hadisesinin bir neticesi olarak görmenin doğru bir tavır olmadığını söylemektedir. Nitekim nesih, doğru olan bir hükmü tersine çevirmek değil de o hükmün yerine ona benzeyen başka bir hüküm koymak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu konuda hak ile batılın yer değiştirmesi mevzu bahis değildir. Mesela ilk başta herhangi bir eve, evin sahibinden izin alıp da girmek doğru kabul edilirken, daha sonra bildirilen bir hüküm ile aynı davranış yanlış kabul edilmez. Yalnızca doğru kabul edilen bu hareketin farklı bir şekilde icra edilmesi emredilebilir. (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 577-578)

Kâdî Abdulcabbâr, hak ve batılın yer değiştirmesinden dolayı şeriatın nesh edilmesini muhâl kabul eden Yahudilere, akıllıca bir cevap vermektedir: Farz edelim ki nesih, hak ve batılın yer değiştirmesine neden olmaktadır, bu durumda Hz. Musa'nın şeriatı da bu hükme tâbidir. Nitekim Hz. Musa öncesinde de insanların uydukları şeriatlar bulunmaktaydı. Hz. Musa'nın getirdiği şeriat da, diğerlerini ortadan kaldırarak mevcudiyetini devam ettirdi. Böyle bir durumda Yahudilerin, neshi muhâl kabul eden düşünceleri, kendi kendini yalanlamış olmaktadır. Kâdî Abdulcabbâr yöneltmesi ihtimal dâhilinde olan başka bir itirazı da dile getirerek cevap vermektedir. Eğer Yahudiler, Hz. Musa'nın sahip olduğu şeriatın nesih değil bunun yerine ikmâl (tamamlamak) iddiası ile geldiğini söylerlerse, bu durumda da kendilerini yalanlamış olmaktadır. Çünkü Hz. Musa'nın şeriatı, kendisinden önce var olan şeriatların pek çok hükmünde değişiklik yapmıştır. Bu durum hem Yahudiler hem de Müslümanlar tarafından bilinmektedir. (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 578-579)

Nübüvveti, vahyi ve kutsalı inkâr edip doğru bilgi elde etmede akli yetgâne araç olarak gören Berâhime'nin de Hz. Peygamber'in nebilerin sonun-

cusu olduğu noktasında bir itirazı söz konusudur. Berâhime bu itirazını şöyle dile getirmiştir:

“Bî’set güzel şey ise, bu durumda risaletin asla kesinti yaşamaması gerekmektedir. Durum böyle olmazsa, insanların maslahatını gerçekleştirecek olan bî’setin nedeni açıklığa kavuşmamış olacaktır. Ancak bunun yanında peygamberliğin kesintiye maruz kalmaması da bazı bozulmaları beraberinde getirir. Nitekim bir toplumda peygamberliğin kesintiye uğramadan devam etmesi kulların günahlarını artıracaktır. Bunun içindir ki bî’setin kötü olması durumu vacip olur.” (Kâdî Abdulcabbâr, t.y.: 15/142) Anlaşıldığı üzere muarızlar, burada, nübüvvet makamının sonlanmasına dair bir itiraz yöneltmiştir. Onlar, nübüvvetin sona ermesi durumunda, sonradan gelecek kuşaklara maslahatların illetinin açıklanamayacağını söylemektedirler. Bu durum da mükellefler açısından maslahat olma özelliğini yitirmektedir. Nübüvvetin son bulmadığının varsayılması durumundaysa mükellef olanlar için ibadetin, sorumluluğun ve itaatin daha ağır bir hüviyete bürünmesi söz konusu olacaktır. Çünkü şayet peygamber var ise dinî yükümlülükler daha çok olacaktır. Dolayısıyla günahlar da artacaktır. Bu durum da mükellefler bakımından var olan maslahatı ortadan kaldıracaktır. Yani her halükarda mükellef olan şahıs sıkıntı yaşayacağı için bî’set çirkin bir iştir.

Kâdî Abdulcabbâr, nübüvvetin son bulmasının, mükellef olan şahsın maslahatını sona erdirecek bir durum olmadığını savunmaktadır. Mükellef tarafından mutlaka bilinmesi icap eden bilgiler iki cihettedir. İlki akıl yoluyla bilebildiği meselelerdir. Diğer peygamberlerin ulaştırdığı mesajlardır. Akıl yoluyla bilinmesi gerekenler, akıl sahibi olan insanda zaten mevcuttur. Mesela cinayetin kötü bir iş olduğu akıl tarafından bilinebilir. Bununla birlikte vahiy yolu ile bildirilen bilgilerde çok keskin farklılıklar mevcut değildir. Başka bir ifade ile Allah’ın insanlara bildirdiği şeriatlar, küçük farklılıklar haricinde aynı ilahî mesajı kapsamaktadırlar. Bunun içindir ki nübüvvet makamı son bulsa da mükellefler, son gönderilmiş peygamberin getirdiği emir ve yasaklarla amel edebilirler. Nitekim akıl da bunu icap ettirir. Diğer yandan nübüvvet kesinti yaşamadan devam ettiği takdirde de mükellefler bakımından herhangi bir kayıp söz konusu olmamaktadır. Çünkü peygamberlerin ulaştırdığı vahiyler sabittir. Yeni gönderilen her bir peygamber, daha önceki peygamberin ilettiği emir ve yasaklara yenisini eklemeyiz. Yalnızca bir önceki şeriatın

ayrıntlarına dair bazı cihetlerinde değişiklikler yapabilir. Yeni gönderilen peygamberin bir önceki şeriatla hiçbir değişiklik yapmadan devam ettirmesi de söz konusu olabilir. Kâdî Abdulcabbâr, nazarında nübüvvetin kesinti yaşamaması, mükelleflerin sahip olduğu bilgiyi arttıracaktır. İlmin artması, aynı zamanda ibadet, sorumluluk ve günahların artması manasına da gelmemektedir. (Kâdî Abdulcabbâr, t.y.: 15/142-145)

Mu'tezile'nin İslâm dininin temel inanç esaslarını temellendirirken kullandığı yöntemi hemen her konuda görmek mümkündür. Onlar öncelikle kendi içinde tutarlı bir kelâm sistemi kurmuş, meseleleri de bu çerçevede ele almıştır. Özellikle aklî delillerin kullanılması gereken konularda bu durum kendini daha fazla hissettirmektedir. Mu'tezile gerek itirazlar üzerinden gerekse ihtiyaca binaen ele alıp işlediği konularda, öncelikle altyapısını oluşturduğu sistemi öne çıkarıp bazı önermeleri hatırlattıktan sonra asıl meseleye giriş yapmış konuyu bu bağlamda işlemiştir. Durum böyle olunca ele alınan meselenin çözüme kavuşması veya muarızların itirazlarının bertaraf edilmesi daha kolay hale gelmiş, elde edilen sonuçlar ikna edici bir hüviyet kazanmıştır. Onlara göre Allah kullarını dünya nimetlerinden faydalandırmak için yaratmış ve mükâfat için teklifte bulunmuştur. Söz konusu teklif kullar için bir maslahat ve lütuftur. Teklifin içeriğinde bulunan her bir mesaj da aynı şekilde bir maslahat ve lütfâ tâbidir. "Hatmü'n-Nübüvve" meselesi de böyledir. Onlara göre nesih olayı, şayet kulların maslahatına olacaksa Allah onu gerçekleştirir, değilse gerçekleştirmez. Şayet Allah nübüvveti Hz. Peygamber ile nihayete erdirdiyse bunda mutlaka insanlar için bir maslahat vardır. Ayrıca Mu'tezile aklî mülâhazalarda somuttan soyuta giden bir yöntem kullanmış, kelâmî meseleleri işlerken günlük hayattan örnekler getirmeyi ihmal etmemiştir. Kanaatimizce bu yöntem de muarızları ikna etme noktasında değer arz etmektedir.

Mu'tezile'nin, şeriatlarda nesih meselesinin aklî olarak mümkün olduğunu ifade etmesinin ardından muarızların naslar hakkındaki itirazlarına cevap verdiği görülmektedir. Yahudilerin, Hz. Musa'nın söylediğini iddia ettikleri "Benim şeriatım kıyamete kadar nesh olunmayacaktır." sözü, mevcut itiraza dayanak noktası olarak gösterilse de Kâdî Abdulcabbâr bu sözün, Hz. Musa'nın sözü olmadığını ifade etmiştir. O, böyle bir sözün söylenmesi durumunda, mutlaka mütevâtir olarak günümüze kadar ulaşacağını ve Müslü-

manların bu durumdan haberdar olacağını bildirmektedir. Durum bu şekilde olmadığına göre söz konusu cümlenin mütevâtir olduğunu ifade etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Müslümanlarla Yahudiler senelerce bir arada yaşamış, ortak mekânları paylaşmış, pek çok konuda tartışmalardır. Eğer bu söz tevâtür yoluyla gelmiş olsaydı, Müslümanların da bu mevzudan haberdar olması beklenirdi. Durum bu şekilde olmadığına göre iddia edilen sözün mütevâtir bir nitelik taşıması ve Hz. Musa'nın bu sözü söylemiş olması da mümkün değildir. (Kâdî Abdulcabbâr, 2011: 138; 1992: 579-580; Aktepe, 2000: 106)

Kâdî Abdulcabbâr, bu sözün Hz. Musa'nın söylediği kabul edilse bile, farklı bir şekilde yorumlanabileceğini söylemektedir. Ona göre Hz. Musa bu sözüyle, kendi şeriatının mucize göstermeyen birisi tarafından nesh edilemeyeceğini vurgulamak istemiş olabilir. Şu bilinmelidir ki mucizesi olmayan bir şahsın hali hazırdaki şeriatı nesh etmesi mümkün değildir. Ancak mucize gösteren bir kimsenin bunu gerçekleştirmesi mümkündür. Nitekim Hz. Musa da diğer bütün peygamberler gibi kendi peygamberliğini mucize vesilesi ile doğrulamıştır. Eğer şeriatı değiştirecek olan kişi mucize gösteremiyor olsaydı, nübüvvet makamına şüphe ile bakmak gerekirdi. Çünkü mucize göstermek bir kimsenin peygamber olduğuna işaret eden en önemli argümanı oluşturmaktadır. (Kâdî Abdulcabbâr, 1992: 580-581)

Görüldüğü gibi Kâdî Abdulcabbâr, Hz. Peygamber'in gönderilen son peygamber olması durumunu gerek aklî gerekse naklî olarak ortaya koymaktadır. O, ilk olarak şeriatlarda nesh meselesinin mümkün olacağını aklî olarak ve naslar bağlamında açıklamış, daha sonra ise Yahudilerin Hz. Musa'ya ait olduğunu söyledikleri "Benim şeriatım kıyamete kadar nesh olunmayacaktır." sözünün mütevâtir yollarla gelmediğini, bu sözün Hz. Musa'nın sözü olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Mu'tezilî âlim Zemahşerî (v. 538/1144) de Hz. Peygamber'in son nebi olduğunu savunmaktadır. O, buradaki "خاتم" kelimesinin "mühür" anlamında olduğunu ve nübüvvet makamının mühürlenerek kapandığını ifade etmektedir. O akıllara gelmesi muhtemel bir itirazı dillendirerek söz konusu itiraza cevap vermiştir. Muhtemel itiraz şöyledir: Hz. İsa'nın âhir zamanda dünyaya yeniden geleceği bilindiği halde Hz. Muhammed nasıl olur da son peygamber

olur? diye sorulacak olursa buna şöyle cevap verilir: Hz. Peygamber'in nebilerin sonuncusu olduğunu söylemek, O'nun ardından kimseye nübüvvet makamının verilmeyeceğini ifade etmektedir. Hz. İsa, Hz. Muhammed'in öncesinde peygamber olmuştur. O yeryüzüne indiği vakit Hz. Muhammed'in dinine uyacak ve Kâbe'ye dönerek namaz kılacaktır.⁶ (Zemahşerî, 2018, 5/404)

Ehl-i sünnet kelamcıları da Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu ispatlamaya gayret sarf etmişlerdir. İmam Mâtürîdî (v. 333/944), Allah'ın risâleti Hz. Peygamber ile sonlandırıldığını belirtmiştir. (Mâtürîdî, 2018: 278) Bunda mutlaka bir hikmet vardır. Ona göre, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği din, kıyamete dek mevcudiyetini koruyacaktır. (Mâtürîdî, 2018: 287) Eş'arî âlimlerden Gazzâlî (v. 505/1111) de Rasûlullah'ın son peygamber olup kendisinden evvel Yahudi, Hıristiyan ve Sabîilerin şeriatlarını ortadan kaldıran bir şeriatla geldiğini söylemiştir. (Gazzâlî, 1985/1405: 213-214) Teftâzânî (v. 792/1390), Hz. Peygamber'in gönderilen son peygamber konumunda olduğunu, O'nun peygamberliğinin evrensel olduğunu, ayrıca O'nun şeriatından sonra başka hiçbir şeriatın gelmeyeceğini ifade etmiştir. (Teftâzânî, 2017: 281-287) Görüldüğü üzere Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile, Hz. Muhammed'in son peygamber olması noktasında hemfikirdir.

Burada Kâdî Abdulcabbâr akıldan ziyade naklî delilleri kullanmıştır. Mu'tezile kelâmî konuları işlerken akıl-nakil dengesine ve ilişkisine büyük önem vermiş, meseleleri çok boyutlu ele almıştır. Onlar bu yöntemi izlerken, muhtemelen insanların akıl ve bilgi seviyelerinin birbirinden farklı olduğu realitesini göz önünde bulundurmuş, bu itibarla geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemiştir. Kanaatimizce bu tavrın diğer bir sebebi, sahip oldukları düşüncenin kanıtlanabilirlik derecesini yükseltmek ve karşı tarafı ikna etmektir.

3.2. Nübüvvet-Velâyet Bağlantısı ve Hatmü'n-Nübüvve

Şunu belirtmekte fayda var ki, Mu'tezilî kaynaklarda velâyet ya da kerâmet gibi meseleler, "Hatmü'n-Nübüvve" bağlamında ele alınmamış, fakat

⁶ Ancak "Tedvîn döneminde hıristiyan kültürüyle karşılaşmanın bir sonucu olarak nüzûl-i İsa inancının İslâm akaidine girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Hz. İsa'nın insanların aslı günahını affettirmek için kendini feda ettiği ve Tanrı hükümrânlığını kurmak üzere dünyaya yeniden döneceği inancının Hıristiyanlara ait bir akide olduğu bilinmektedir." Bkz. (Çelebi, 2000: 22/473; Topaloğlu, 2013: 74)

zaman zaman başka konulardan bahsedilirken bu konuya da değinilmiştir. Bu meselenin konumuz açısından taşıdığı önem, önceki bölümde de ifade edildiği üzere, birtakım Sûfiler ile Şia'dan bazı grupların Hz. Muhammed'in bir peygamber olduğunu kabul etmenin yanında, O'nun gönderilen son peygamber olması noktasında aykırı açıklamalar yapmış olmalarıdır. Mesela Hakîm et-Tirmizî'den etkilenen İbnü'l-A'râbî, peygamberleri, "kendisine şeriat verilmiş olan peygamberler" ile "kendisine şeriat verilmemiş olan peygamberler" şeklinde iki gruba ayırmıştır. O, kendisine şeriat verilmemiş olmasına rağmen vahiy alan kimselerin velilerin en üstünü olduklarını iddia etmektedir. Bu kimseler tüm makamların sahibidirler. (İbnü'l-A'râbî, 2015: 61-62, 73-77) O, "*Muhammed, nebilerin sonuncusudur*" (el-Ahzâb, 33/40) ayetinde, kendisine şeriat gönderilen peygamberlerin kastedildiğini söylemiştir. Söz gelimi vahiy aldığı halde herhangi bir şeriatla gelmeyen peygamberlerin olmasının mümkün olduğunu savunmaktadır. (İbnü'l-A'râbî, 2015: 61-62, 73-77) Şia'dan bazı grupların da aynı eğilimde oldukları söylenebilir. Bununla birlikte Kadıyanîlik, Bahâîlik gibi grupların da bu gibi düşüncelere sahip olduğu önceki bölümde ifade edilmişti. Mevcut kaynaklarda Mu'tezile'nin bu gibi itirazlara geliştirdiği herhangi bir müdafaaya rastlanmamıştır. Biz ise bu başlıkta Mu'tezilî âlimlerin velâyet, kerâmet ve imamet meselelerindeki görüşlerinden yola çıkarak Hatmü'n-Nübüvve'ye itiraz yöneltenlere karşı Mu'tezile'nin sergileyeceği muhtemel tavrı ortaya koymaya çalışacağız.

İmamiyye/Şia imameti ilahî bir makam olması bağlamında nübüvvete benzetmektedir. (Arslan, 2017: 203) Şerif el-Murtaza (v. 436/1044)'ya göre Allah'ın insanlara imam göndermesi, lütuf teorisinin bir sonucu olarak vaciptir. O Mu'tezile'nin yöntemini kullanarak nübüvvet ve imameti birbiriyle kıyaslamaktadır. (Kahveci, 2006: 34, 142; Arslan, 2017: 204) Aslında bu konuda Mu'tezile'den de benzer fikirler ileri süren kelâmcılar vardır. Onlardan bazılarına göre Allah'ın imam tayin etmesi aklen, bazılarına göre ise şer'î açıdan vaciptir. (Kâdî Abdulcabbâr, t.y.: 20(1)/17-25., 41; 1992: 757-759) Mu'tezile'nin Şia'yı en çok eleştirdiği konulardan biri zâit imamların masum olması meselesidir. Bilindiği üzere Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile yalnızca peygamberlerin masum olduğunu savunmaktadırlar. Ancak Şia, imamların da masum olduğunu söylemektedir. Mesela Hişâm b. Hakem (v. 179/795) imamların masum olması gerektiğini söyler. Şayet onlar hata işlerse Allah onları asla uyarmaz. Bu-

nunla birlikte peygamberlerin masum olmaması caiz görülmektedir. Nitekim Allah onları ilahî mesajlarla uyarır. (Eş'ârî, 2005: 73; Bağdâdî, 1928: 67-68; Arslan, 2017: 211-212) Görüldüğü üzere Şia, imamet ve nübüvveti aynı kefedede göstermeye çalışmıştır. Onlar bu sayede, Hz. Peygamber'den sonra nübüvvet makamının, imamet sayesinde devam ettiğine dikkat çekmek istemişlerdir. Şu da var ki nübüvvet kurumunun tahriş ve tahribine yol açan sûfî velâyet felsefesinin de esasen yine bu Şîî İmamet saplantısından kaynaklandığı izahattan varestedir.⁷

Mu'tezile'nin genel tavrına uygun olarak Kâdî Abdülcabbâr, Şia'nın bu tutumunu yanlış bulmaktadır. O, imamların mutlaka faziletli, erdemli, dindar ve adaletli olması gerektiğini söylemektedir. Ancak onların bu özellikleri, onlara masumiyet atfedilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Peygamberlerin ise mutlaka masum olması gerekir. Nitekim onlar risâletin bürhanı (delil)dırlar. İmamların ise böyle bir vasfı bulunmamaktadır. Onlar yalnızca, emir veya valilerin vazifesine benzer şekilde, şer'î hükümleri yerine getirmek gibi vazifeleri bulunmaktadır. (Kâdî Abdülcabbâr, t.y.: 20(1)/75-76)

Kâdî Abdülcabbâr, nübüvvet ve imamet arasındaki farklılıkları ifade ederken mucizeyi de odak noktasına almıştır. O, peygamberin nas ile tayin edilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü peygamber, kendisi ile ilgili hüccet bulunması gereken bir vazifeyi ifa etmektedir. Bunun içindir ki nübüvvetin kanıtlanması bağlamında mucize olmazsa olmazdır. Buna karşın imamet, yerine getirilen vazifeler açısından hüccet olma niteliği taşımamaktadır. Dolayısıyla imametın naslar vasıtası ile tayin edilmesi zorunlu değildir. (Kâdî Abdülcabbâr, t.y.: 20(1)/101) Buna göre Mu'tezile, imamet ve nübüvvetin farkını masum olunması ve mucize gösterilmesi açısından ortaya koymaktadır. Bu açıdan Kâdî, özel bir makam olan nübüvvetin asla imametle karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Zira imamet makamı beşerî ve siyasî niteliğe sahipken nübüvvet ilahî bir makam hüviyetindedir. Mu'tezile'nin ifade ettiği tüm bu düşünceler birlikte değerlendirildiğinde şöyle bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir: İmamet ve nübüvvet birbirinden oldukça farklı iki makamdır. Binaenaleyh nübüvvetin, imamlar yolu ile devam ettiğini söylemek ve Hz. Muhammed'den sonra başka bir peygamberin geleceğini söylemek

⁷ Krş. (Cebecioglu, 1998: 17/26-27)

yanlıştır. Özetle, Mu'tezile, meseleye dair savunusunu nübüvvet makamını başka makamlardan üstün ve ayrı tutarak yapmaktadır.

Mu'tezile'nin imamet makamına gösterdiği tavır, velâyet ve keramet konusunda sergilediği tavra benzemektedir. Ebû Ali el-Cubbâî (v. 303/916) ile oğlu Ebû Hâşim el-Cubbâî (v. 321/933), ne Ashâb-ı Kiram'ın ne de başka insanların kerâmet gösteremeyeceğini savunmuştur. Ebû Hâşim, bu gibi olayların yalnızca peygamber eliyle zuhur edebileceğini söylemektedir. Zuhur edecek bu olaylar da ancak mucizelerdir. (Şehristânî, 1992: 1/84-85) Kâdî Abdulcabbâr da aynı şekilde mucizenin sadece peygamberler eliyle gerçekleşebileceğini belirtmiştir. (Kâdî Abdulcabbâr, 2011: 139) O, mucizenin birtakım şartlar taşıması gerektiğini söylemiştir. Bu şartlar, mucize ve diğer (sihir, hile v.b.) olayların farkını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Görülmektedir ki onlar, velâyet makamını kabul etmekte fakat velilerin tecrübe ettiklerini söyledikleri mucizevârî olayların gerçekliğe sahip olmadığını ileri sürmektedirler. Mu'tezile'nin bu konudaki fikirleri Ehl-i Sünnet'e göre farklılık göstermektedir. Zira Ehl-i Sünnet âlimleri kerâmetin, velilerin bir alâmeti olup hak olduğunu ifade etmektedir. (Sâbûnî, 2014: 112-113)

Hız. Peygamber'in peygamberliğini kabul etmenin yanında, onun, peygamberlerin sonuncusu olmadığını, ayrıca nübüvvetin farklı şekillerde (velâyet, imâmet vb. yolla) devam edeceğini savunanlara karşı Mu'tezile, net bir tavır sergilemektedir. Muarızlar genel olarak, kerâmetin mucizeye benzer yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Öte yandan Şia imamların masum olduğunu ileri sürse de Mu'tezile kerâmeti baştan reddederek ve mucize ile olağan olayların farklarını ortaya koyarak bu tarz iddiaları bertaraf etmektedir. Ayrıca, imamların masum olması meselesine de değinerek bunun söz konusu olamayacağını belirtmektedir.

Burada Mu'tezile'nin nübüvvet, vahiy ve mucize gibi konular hakkında net çizgiler çizdiği ve bunlardan taviz vermediği anlaşılmaktadır. Onlara göre olağanüstü olay denilince akla sadece mucize gelir ve bu olay sadece peygamberlerin elinde gerçekleşir. Mu'tezile'ye göre Mucize dışındaki olayların hepsi olağan hâdislerdir. Onlara göre bir kimse Allah dostu bir kul olabilir fakat mucizeyi andıran veya olağanüstü olarak nitelendirilen kerâmetin onların elinde gerçekleşmesi diye bir şey söz konusu değildir. Keza imametten

mülhem ancak alternatif tez olarak geliştirilen velâyet felsefesinde prestij edilen velî/evliya kültüründe de durum bunun gibidir. Yine peygamberlerin bir özelliği olan ismet sıfatının imam veya evliyada bulunması muhaldir. Onlar mucize de gösteremezler. Gerek mucize gerekse ismet sadece nübüvvet müessesesine müteallıktır. Mu'tezile burada tenzihçi bir tavır sergileyerek peygamberlerin sahip oldukları özellikleri tabir yerinde ise kırmızı çizgilerle çizmiş ve bundan taviz vermemiştir.

Sonuç

Hiz. Muhammed'in son peygamber olması ile ilgili İslâm âlimleri genel kaideler koymuş ve bu kaidelerin kaynağını Kur'an ve Sünnet'ten almıştır. Zira gerek Kur'an'da gerekse hadislerde bu konuya temas edilmiş ve Hiz. Peygamber'in, peygamberlerin sonuncusu olduğu net bir şekilde belirtilmiştir. Kelâmcılar "Hatmü'n-Nübüvve"yi sadece nas açısından ele almamış meseleyi sosyolojik ve mantıksal boyutta da değerlendirmiştir. Onlara göre Hiz. Muhammed'den bu yana başka bir peygamberin gelmemesi sosyolojik bir delil olarak telakki edilmelidir. Gönderilen son dinin akla ve mantığa uygun, mükemmel bir din olması da dinin kemale erdiğini, dolayısıyla başka bir dine veya peygambere ihtiyaç kalmadığını göstermektedir.

"Hatmü'n-Nübüvve" meselesi Kur'an'da ve hadislerde net ifadelerle açıklanmış olmasına karşın bazı grup ve şahısların bunun aksini iddia etmeleri, bu konunun birtakım çıkarlar uğruna kullanılmak istendiğini göstermektedir. Hiz. Peygamber'in son peygamber olduğu anlayışını reddeden Ehl-i Kitab ve Berâhime, İslâm dışı kaynaklar olduğundan, bunları doğal karşılamak gerektiği kanaatindeyiz. Zira onlar bu düşünceyi kabul ederlerse kendilerini tekzib etmiş olacaklardır. Onların Hiz. Peygamber'in son peygamber olduğu anlayışını reddetmeleri nesih meselesi üzerine inşa edilmiştir. Yahudilere göre Hiz. Musa'dan sonra, Hıristiyanlara göre ise Hiz. İsa'dan sonra peygamber gelmeyecektir. Çünkü böyle bir şey nesih anlamına gelir ki bu da hak ile batılın yer değiştirmesi anlamına gelmektedir. Bu iddiaya karşın İslâm âlimleri nesih olayının doğal bir şey olduğunu, insanların maslahatı ve Allah'ın lütfu doğrultusunda mümkün olabileceğini ortaya koymuştur. Mu'tezile kelâmcısı Kâdî Abdulcabbâr'a göre ise şayet şeriatlar nesh edilmez olsaydı veya bu olay hak ile batılın yerini değiştirecek olsaydı, Hiz. Musa'nın Tevrat'ı getirerek

kendinden önceki şeriatları nesh etmesi de yanlış olmuş olacaktı. Dolayısıyla ona göre nesih, ihtiyaca ve şartlara göre değişebilir veya revize edilebilir, demektir. Bu ise onun bozulmuş olması anlamına gelmemelidir. Zira bir kuralın değişmesi demek, doğru iken yanlış olması anlamı taşımamaktadır.

Mu'tezile'ye göre şayet Hz. Musa gerçekten de "Benim şeriatım kıyamete kadar nesh olunmayacaktır." sözünü söylemiş olsaydı, bu haberi Yahudilerle iç içe yaşayan Müslümanların da bilmesi gerekirdi. Yani böylesine bir haberin tevâtür derecesine ulaşması gerekirdi. Oysaki Yahudiler dışında kimse böyle bir rivayetten bahsetmemiştir. Bu da söz konusu haberin doğru olmadığını göstermektedir. Onlara göre bu söz şayet doğruysa "Benim şeriatımı kıyamete kadar, mucizesi olmayan biri nesh edemez." şeklinde anlaşılmalıdır. Hz. Muhammed'in de mucizesi olduğuna göre bu düşünce hatalı kabul edilmelidir.

İslâm'ın içinden çıkıp, Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu inkâr eden kişi ve akımlar bir hayli dikkat çekicidir. Şia'dan Gulât-Galiyye, yine Şia düşüncesinden kopup gelen Bâbilik ve Bahâilik, bu meselenin imamet ile olan ilişkisini akıllara getirmektedir. Bilindiği gibi imamet konusunu İslâm dünyasında en çok gündeme getiren ekol Şia'dır. Onlardan kimisi imameti ve imamı kutsal kabul etmek ve bu makamı nübüvvet ile aynı minvalde göstermek düşüncesiyle "Hatmü'n-Nübüvve" anlayışını reddetmiş, nübüvvetin imamlar yoluyla devam ettiğini iddia etmiştir. Farklı şekilde de olsa İbnü'l-Arâbî ve Hakîm et-Tirmîzî gibi sûfilerin de nübüvvet makamının sona ermediğine ilişkin bazı iddialarının bulunduğu müşahede edilmektedir. Burada da velinin kerameti ön plana çıkarılarak, nübüvvetin velâyet yoluyla devam ettiği belirtilmiştir. İmamet anlayışında ismet ve mucize, velâyet anlayışında ise ilhâm, keşf ve keramet düşüncesi, bu mefhumların nübüvvet ile özdeş makamlar olduğuna dair birtakım telakkileri beraberinde getirmiştir. Bu durum birçok yalancı peygamberin veya vahiy aldığını iddia eden bazı şahsiyetlerin türemesine sebep olmuş, bu da İslâm'daki nübüvvet düşüncesinin yozlaştırılmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle Mu'tezile konuya önemle eğilmiş ve muarızların itirazlarını aklî, naklî, ictimaî ve tarihî açıdan cevaplandırarak zihinlerdeki soru işaretlerini nispeten gidermiştir. "Hatmü'n-Nübüvve" meselesinde Ehl-i Sünnet'in genel tavrı Mu'tezile ile aynıdır. Mâtürîdî, Gazzâlî ve Teftâzânî gibi kelâmcılar Hz. Muhammed'in şüphe götürmeyecek derecede son peygamber olduğunu belirtmiştir.

Kâdî Abdülcabbâr'ın "Hatmü'n-Nübüvve" savunmasında, Mu' tezile'nin kelâmî meseleleri ele alırken takındığı genel tavrı görmek mümkündür. Zira Kâdî Abdülcabbâr "Hatmü'n-Nübüvve" meselesini akli, nakli ve sosyolojik açılardan ele almıştır. Bu durum onun savunmasını güçlendirmiştir. Hz. Peygamber'in son peygamber olduğuna ilişkin, Berâhime, Yahudi ve Hıristiyanların itirazı, direkt olarak "Hatmü'n-Nübüvve"yi reddetmeye yöneliktir. Öte yandan bazı sûfilerin ve Şia kökenli akımların bu konudaki itirazları ise kanaatimizce "Hatmü'n-Nübüvve"yi doğrudan reddetmekten ziyade, bu duruma kapı aralayarak kurumu sarsıp alternatif teoriler oluşturmak şeklinde telakki edilmelidir. Zira Hz. Peygamber'in nebilerin sonuncusu olduğu Kur'an ve hadislerde net bir şekilde ifade edilmişken bunu büsbütün reddetmek İslâm dışı bir tavır olacağından, sûfilerin ve Şia'nın bu düşüncelerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiği icap etmektedir. Hal böyle de olsa İslâm düşünürleri ve araştırmacılarının "Hatmü'n-Nübüvve" konusunu değerlendirirken Kur'an ve Sünnet'in genel kaidelerinden ayrılmamaları gerektiği izahtan varestedir. Çünkü iyi niyetle söylenmiş bir söz veya ortaya atılmış bir düşünce, içinde kötü emeller taşımasa da sonucu isabetli olmayacak düşüncelerin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Böylesi bir durumda Müslümanlar dine dair malumatı tâlî veya muharref kaynaklardan öğrenmiş olacak ki bu da dinî düşüncenin eksik ya da yanlış öğrenilmesine yol açacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel E.A. (1985) *el-Müsned*. Neşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî, Beyrut.
- Akman, M. (2017) *İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar Sorular Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları.
- Akman, M. (2019) *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aktepe, O. (2000) *Peygamberliğin Hz. Muhammed ile Sona Ermesi*. Erzincan: Doğu Yayınları.
- Aktepe, O. (2011) "Kelâm İlmi Açısından Bedâ' Anlayışı". *SÜİFD*, 8(23), 97-116.

- Arslan, H. (2017) *İslâm Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Bağdâdî, E. M. (1928) *Usûlü'd-Dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-Devle.
- Buhârî, E. A. (2002) *el-Câmi 'u's-şâhîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Cebecioğlu, E. (1998) "Haydar el-Âmülî". *DİA*. Cilt: 17, İstanbul: TDV Yayınları, 26-27.
- Çalıştay, (2014) *Hız. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri*. Editörler: Mahmut Çınar, Esra Delen, M. Raşit Akpınar ve Mehmet Aksürmeli, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Çelebi, İ. (2000) "Îsâ (Kelâm)", *DİA*. Cilt: 22, İstanbul: TDV Yayınları, 472-473.
- Çetin, A. (2006) "Nesih". *DİA*. Cilt: 32, İstanbul: TDV Yayınları, 579-581.
- Daudi, K. Z. (1997) "Hatm-i Nübüvve" (Literatür) *DİA*. Cilt: 16, İstanbul: TDV Yayınları, 479-484.
- Devvânî, C. (2021) *Akaid-i Adudiyye Şerhi*. Çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları.
- Eş'arî, E. H. (2005) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Fığlalı, E. R. (1986) *Kâdiyânîlik (Ahmediyye Mezhebi)* İzmir.
- Fığlalı, E. R. (1991) "Bahâîlik". *DİA*. Cilt: 4, İstanbul: TDV Yayınları, 464-468.
- Fığlalı, E. R. (1994) *Bâbîlik ve Bahâîlik*. Ankara.
- Fığlalı, E. R. (2001) "Kadiyânîlik". *DİA*. Cilt: 4, İstanbul: TDV Yayınları, 137-139.
- Gazzalî, E. H. (1985) *Kavâidü'l-Akâid*. Thk. Musa Muhammed Ali, Beyrut: Âlemü'l-Kitâb.
- Gürkan, S. L. (2008) *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- İbn Manzûr, E. M. (t.y.) *Lisânü'l-Arab*. Kahire.

- İbnü'l-A'râbî, M. (2015) *Fütûhatü'l-Mekkiyye*. Çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayınları.
- İkbal, M. (2014) *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. Çev. Sadık Yenili, İstanbul: Mutena Yayınları.
- İlhan, A. (1992) "Bedâ". *DİA*. Cilt: 5, İstanbul: TDV Yayınları, 290-291.
- İlhan, M. (2001) "Günümüzde hatm-i nübüvvetle ilgili bazı kelami meseleler" *İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Sempozyumu (Günümüz İnanç Problemleri)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 49-58.
- İlhan, M. (2010) "Hatmü'n-Nübüvve Açısından Nebî-Resul Farkına Bir Bakış". *EKEV Akademi Dergisi*, 69-82.
- İsfahânî, R. (t.y.) *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Seyyid Keylanî, Beyrut: Dâru'l-Marife Neşriyat.
- Kâdî Abdulcabbâr, E. H. (1992) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Thk. Abdülkerîm Osman, Kâhire: Mektebetü Vehbe.
- Kâdî Abdulcabbâr, E. H. (2011) *Mu'tezile'de Din Usûlü (el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn)* Çev. Murat Memiş, İstanbul: İz Yayınları.
- Kâdî Abdulcabbâr, E. H. (t.y.) *el-Muğni fî Ebvâb't-Tevhîd ve'l-Adl*. Thk. Emîn el-Hûlî, Dr. Mahmud Muhammed Kâsım Cilt: 16, 20, Kâhire.
- Kahveci, N. (2006) *Mu'tezile ile Şia Arasındaki Siyasal Tartışma*. Ankara.
- Karadaş, C. (1999) "Muhyiddin İbnü'l-Arabî / İtikadî Görüşleri". *DİA*, Cilt: 20, İstanbul: TDV Yayınları, 516-520.
- Kur'an-ı Kerim. (2016) Genel Koordinatör: Mehmet Emin Özafşar, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kutsal Kitap, (2014) *Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Mâtürîdî, E. M. (2018) *Kitâbü't-Tevhîd*, Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Arûcî, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Müslim, E. H. (1998) *el-Câmi 'u's-şâhîh*. Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye.

- Önal, R. (2017) "Hatm-i Nübüvvet ve Çağdaş Risalet İddiaları". *Günümüz Kelâm Problemleri*, Editör: Recep Ardoğan, İstanbul: Ekin Kitabevi, 271-283.
- Öz, M. (2010) "Şeyhiyye". *DİA*. Cilt: 39, İstanbul: TDV Yayınları, 84-86.
- Sâbûnî, N. (2014) *el-Bidâye Fî Usûli'd-Diyâne (Mâtüridiyye Akâidi)* Çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Şehristânî, A. (1992) *el-Milel ve'n-Nihâl*. Beyrut: Kitâbü'l-İlmiyye.
- Teftâzânî, S. (2017) *Şerhu'l-Akâid*. Çev. Talha Hakan Alp, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Topaloğlu ve A. (2009) (Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz ve İlyas Çelebi), *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Topaloğlu ve Çelebi, B. ve İ. (2015) *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2013) *Emali Şerhi*. Baskı: 3, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Yavuz, S. S. (2012) *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2018) "Hz Muhammed'in Peygamberliği ve Son Peygamber Oluşu" Editör: Yusuf Şevki Yavuz, *Vahiy ve Peygamberlik*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 321-360.
- Yeşilyurt, T., (2015). "Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı". *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakerre Metinleri* 17-19 Ekim 2014 Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, 229-248.
- Yurdağür, M. (1997) "Hatm-i Nübüvvet". *DİA*. Cilt: 16, İstanbul: TDV Yayınları, 477-479.
- Yurdağür, M. (1997) "İslâm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi" *MÜİFD* İstanbul, 302-312.
- Zemahşerî, E. K. (2018) *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*. Editör: Murat Sülün, İstanbul: TYEKBY.